

I. LIETUVOS REGIONINIO KALBOS VARIANTIŠKUMO TYRIMŲ DISKURSAS: OBJEKTO REVIZIJA, METODOLOGINĖS INOVACIJOS IR GEOERDVINĖ REGIONINIŲ VARIANTŲ DINAMIKOS STEBĖSENA

1. **Programos vykdytojas** – Lietuvių kalbos institutas.

Etatų, skirtų programai, skaičius – 18.

2. **Programos trukmė** – 2022–2026 m.

3. **Programos vadovė** – prof. habil. dr. Danguolė Mikulėnienė, el. p. danguole.mikuleniene@lki.lt

4. **Preliminarios programos lėšos darbo užmokesčiui** 1 715 601,60 Eur

5. **Programos tikslas** – kurti ir plėtoti tarpdalykį ir daugiadalykį Lietuvos regioninio variantiškumo tyrimų diskursą, grindžiamą šiuolaikinėmis teorinėmis ir metodologinėmis geolingvistikos ir sociolingvistikos priegomis, XXI a. vietinių kalbos (kalbų) variantų duomenimis ir lyginamaisiais regioninio variantiškumo paveldo duomenimis iš LKI tarmių archyvo ir kt. duomenynų išteklių.

Šiuo tikslu apimami:

5.1. Teorinės tarmėtyros klausimai (pvz., kas yra šiuolaikinės tarmėtyros objektas, pirminė ir antrinė medžiaga tarmėtyros tyrimuose; kaip keičiasi tarmėtyros perspektyvos, integruojant metodologines inovacijas; kuo skiriasi tarmėtyros „pirmiau duomenys, paskui teorija“ ir tarmėtyros „nuo teorijos prie duomenų“ dalykinis turinys ir kt.).

5.2. Inovatyvių tarmėtyros metodologijų kūrimas, taikymas ir kritinė analizė.

5.3. Kalbos (kalbų) regioninio (horizontaliojo ir vertikaliojo) variantiškumo holistinė deskripcija, įtraukianti realiojo laiko, stebimojo laiko ir atminties laiko perspektyvas, taip užtikrinant tiek sinchroninės, tiek diachroninės lietuvių tarmėtyros naratyvą ir jo tęstinumą.

6. **Programos uždaviniai** įgyvendinami 3 priemonėmis.

6.1. Pirmosios priemonės *Sociogeolingvistinio diskurso Lietuvoje plėtotė* uždaviniai:

6.1.1. Toliau plėtoti daigianarį sociogeolingvistinį regioninių kalbos variantų tyrimų modelį, remiantis geoerdvinės kalbinių duomenų dimensijos, sociokultūrinių tinklų, lingvistinio kraštovaizdžio dedamųjų ir kt. įverčiais, įtvirtinant daugiadalykes ir tarpdalykes teorines nuostatas ir inovatyvias metodologines priegas.

6.1.2. Revizuoti tradicines metodologines priegas, kurti ar adaptuoti naują metodologinį instrumentarijų pirminių ir antrinių kalbos variantiškumo duomenų analizei.

6.1.3. Sociogeolingvistiniais metodais tirti kalbos (kalbų) variantiškumo sąsajas su kalbiniu kraštovaizdžiu ir kalbinėmis gyventojų nuostatomis.

6.1.4. Plėtoti tarmėtyros ir apskritai kalbotyros istoriografijos diskursą, kritiškai vertinant lingvistinės minties raidos aplinkybes ir ideologijas.

6.2. Antrosios priemonės *Geoinformacinių technologijų taikymas vietinių kalbos variantų tyrimams* uždaviniai:

6.2.1. Kurti kalbos išteklių apdorojimo, erdvinės analizės geoinformacinių sistemų (toliau – GIS) metodus bei įrankius ir juos pritaikyti vietinių kalbos variantų stebėsenai bei analizei:

6.2.1.1. Modernizuoti ir realizuoti kalbos variantiškumo ir kaitos stebėsenos proceso organizavimą ir duomenų apdorojimą.

6.2.1.2. Remiantis geoerdvine kalbinių duomenų analize, atlikti bandomąjį variantiškumo vertinimą kalbos variantų gyvybingumo prognostikos tikslais.

6.2.2. Sukūrus atviro formato geoerdvinius duomenų rinkinius (pvz., skaitmeninius žemėlapius, kalbinių duomenų suvestines), skelbti vietinių kalbos variantų stebėsenos bei duomenų analizės rezultatus GIS priemonėmis.

6.3. Trečiosios priemonės *Regioninių kalbos variantų inventorizacija ir deskripcija įvairiais analizės ir deskripcijos aspektais* uždaviniai:

6.3.1. Plėtoti tiek kiekybinės, tiek ir kokybinės tarmėtyros naratyvus, analizuojant vietinės kalbos (kalbų) variantus per realiojo, stebimojo ir atminties laiko perspektyvą ir rengiant holistines šių variantų deskripcijas, apimančias fonologijos, morfologijos ir kt. charakteristikas.

6.3.2. Plėtoti kalbinio sąmoningumo naratyvus, įtraukiant tiek kalbinių nuostatų, tiek ir kalbinio pasaulėvaizdžio rekonstrukcijų charakteristikas.

6.3.3. Plėtoti vietinių variantų ir kalbų kontaktų analizę, įtraukiant sociolingvistinių kintamųjų sistemą ir bendrinės kalbos veiksnį.

6.3.4. Plėtoti variantiškumo paveldo naratyvą, apimančią tiek pirminių duomenų kaupimą, tiek paveldo analitikos diskursą.

6.3.5. Plėtoti lietuvių tarmėtyros (ir kalbotyros) istoriografijos diskursą.

7. Metodologinis tyrimų pagrindimas:

I priemonė Sociogeolingvistinio diskurso Lietuvoje plėtotė.

Esminė šiuolaikinio lietuvių tarmėtyrinio diskurso prielaida yra nuostata, kad tarmėtyra nėra nei teorija, nei metodologija *per se*. Ji yra atvira ideologiniams, teoriniams ir metodologiniams posūkiams, kurie suponuoja tam tikrus (regioninio) kalbos variantiškumo pažinimo modelius. Pastarieji tradicinį tarmėtyrinį objektą – (regioninį) kalbos variantiškumą – atskleidžia iš kelių perspektyvų ir jį nagrinėja ne tik kaip kalbinį, bet ir kaip kultūrinį, socialinį, ekonominį ir *etc.* reiškinių, kurio stebėseną ir tyrimas užtikrina tiek lingvistinio, tiek ir nelingvistinio diskurso, apimančio (kalbos ir) visuomenės santykių, visuomenės tapatybinę problematiką ir kitokią plėtrą.

Vykdamas 6.1.1 priemonės uždavinį, angažuojamasi atvirosios tarmėtyros diskursui. Tai užtikrinama tiek teoriniu, tiek metodologiniu lygmenimis. Laikantis kalbos kaitos ideologijos, toliau plėtojamas ir tobulinamas daugianario regioninio variantiškumo modelis, tiek reprezentatyvius, tiek nereprezentatyvius regioninius variantus vertinantis kaip vienodai reikšmingus, nes jie traktuojami ne tik kaip variantų kalbinių santykių (pvz., niveliacijos ar konvergencijos) rezultatai (geolektai, regiolektai, regioniniai standartai, etnolektai), bet ir kaip visuomenės narių, taip pat ir vietovių – plg. miesto ir kaimo, (sąlygiškai) vienakalbių ir daugiakalbių; pirminių (pvz., Akmenė) ir antrinių (pvz., Naujoji Akmenė) – santykių (taip pat ir tapatybės kaitos) išraiška. Toks daugianario regioninio variantiškumo modelis numato tarmėtyrinio diskurso tarpdalykiškumą ir daugiadalykiškumą, nes tiek reprezentatyvius, tiek nereprezentatyvius regioninius variantus identifikuoja ne tik lingvistinės metodologijos (dialektologinė fonologija, morfologija, diskurso analizė ir kt.); čia variantų kvalifikacijoms prielaidas teikia tiek sociologijos, tiek psichologijos, tiek kognityvistikos, tiek ir demografijos, regionistikos ir kt. prieigos.

6.1.2 priemonės uždavinys numato kritinę tradicinių tarmėtyrinių prieigų ir jų metodų (pvz., NORM kriterijaus, izoglosių, (pa)tarmių ribų ir kt.) analizę ir inovatyvių tarpdalykinių technikų (pvz., dialektometrijos metodų bloko, daugiadimensės tarmėtyrinės kartografijos metodo ir kt.) taikymą. Reprezentatyvių ir nereprezentatyvių regioninių variantų imperatyvas tiesiogiai susijęs su duomenų gavimu, kaupimu ir stebėjimo technikomis ir metodologiniais sprendimais dėl tiriamosios medžiagos ir tiriamosios medžiagos šaltinių atrankos (ir pripažinimo).

Manytina, kad šiuo metu prasminga atlikti NORM'o bei YUMF'o informantų modelių reviziją ir įdiegti tokį vietovės informantų atrankos algoritmą, kuris užtikrintų ne paskirų (tik tam tikrų parametrų) grupių, bet nuoseklų visos vietovės kalbos stebėsenos duomenis. Su reprezentatyviomis kalbinėmis vietovių charakteristikomis ir gyvybingumo projekcijomis sietinas kiekybinių instrumentų taikymas. Atliekant tradicinių metodologinių prieigų analizę, kritiškai įvertintina tiesioginio stebėjimo ir netiesioginio stebėjimo metodų skirtis ir taikymo prioritetai.

6.1.3. priemonės uždaviniu atsižvelgiama tiek į tarmėtyros šaltinius (pvz., virtualiojo kalbinio kraštovaizdžio stebėseną ir kt.) moderniajame pasaulyje, tiek į duomenų gavimo technikas. Taigi tiesioginis ir netiesioginis stebėjimas įgyja naujų verčių, todėl modeliutinai naujos schemas visuminei vietovės ir jos gyventojų kalbinio potencialo inventorizacijai. Kritiškai vertinti tiesioginio ir netiesioginio stebėjimo metodų skirtį taip pat skatina teoriniai kalbinių nuostatų (sąmoningųjų ar pasąmoningųjų) naratyvai. Be to, reikia atsižvelgti į beveik relevantinį XXI amžiaus visuomenės nario požymį – vienokį ar kitokį jo išsilavinimą. Ši charakteristika turi būti įvertinta revizuojant tarmėtyros duomenų kaupimo instrumentus. Naujus tarmiškumo duomenų gavimo modelius skatina ir svetimųjų užsienio kalbų vartojimas, kalbinės elgsenos savikontrolės nykimas, susijęs su visuomenės liberalėjimu ir viešumo bei privatumo priešpriešos niveliacija.

Viena iš tarmėtyrinio diskurso dominančių XXI amžiaus trečiajame dešimtmetyje turi būti ir antriniai duomenys, pradedant kalbinių nuostatų (tiek verbalizuotų, tiek vizualizuotų) medžiaga, baigiant vietovių sociokultūrinių tinklų rekonstrukcijomis. Antrinė tarmėtyrinė medžiaga suponuoja tiek analitinių, tiek instrumentinių (kiekybinio apdoravimo ir rezultatų koreliacijos atspindėjimo) metodų įtrauktį.

Į 6.1.4. uždavinio metodologinę bazę įtraukiamas imagologinis metodas, toliau bus tęsiami tarmėtyros istoriografijos darbai. Jo pagrindumas grindžiamas autoriteto veiksmu tarmėtyroje, t. y. lietuvių tarmėtyros kryptys sietinos su paskirais mokslininkais ir jų – ne tik kaip mokslininkų ar mokytojų, bet ir apskritai kaip visuomenės intelektualų – veikla ir pasaulėžiūra. Taigi siekiant pagrįsto tarmėtyros raidos vertinimo, imagologinė perspektyva atveria įvairesnių galimybių. Pridurtina, kad bus kuriamas

ne tik į tarmėtyros raidos etapus orientuotas naratyvas, aprėpiantis ideologinius, metodologinius ir teorinius požymius (kiek apskritai šios kategorijos gali būti nuosekliai vartojamos kalbant apie XIX amžiaus pabaigos ir XX amžiaus pirmosios pusės tarmėtyros tyrimus): pirmosios priemonės 6.1.4. uždavinys numato ir kritinę kalbotyros ideologijų analizę.

II priemonė *Geoinformacinių technologijų taikymas vietinių kalbos variantų tyrimams.*

Pastaraisiais metais žinių visuomenė pereina į kokybiškai naują etapą, kurį žymi sparti pažangių informacinių technologijų plėtra, pirmiausia didžiųjų duomenų (angl. *Big data*) kaupimas ir apdorojimas bei dirbtiniu intelektu grįstų technologijų kūrimas.

Siekiant užtikrinti efektyvią vietinių kalbos variantų raidos ir kaitos procesų stebėseną ir statistiniais duomenimis grįstą tendencijų vertinimą, II priemone bus optimizuoti kalbos tyrimai, pasitelkiant GIS pagrindu funkcionuojančias geoerdvinės analizės bei vietovės intelekto (angl. *location intelligence*) technologijas.

6.2.1 uždaviniu pirmą kartą lietuvių kalbotyroje pereinama prie kalbos išteklių apdorojimo, erdvinės analizės GIS metodų bei įrankių taikymo vietinių kalbos variantų stebėsenai bei analizei. Tuo tikslu (ieškant ir papildomų finansavimo šaltinių) siekiama pirmiausia modernizuoti patį kalbos duomenų surinkimo organizavimo procesą, panaudojant GIS priemones tiriamųjų atrankai, GIS aplikacijas, pritaikytas šiuolaikiniams išmaniesiems įrankiams (mobiliesiems telefonams ir planšetėms) įvairių tikslinių gyventojų grupių apklausai atlikti, ir GIS metodais bei įrankiais atliekant daugiafaktorinę gautų duomenų analizę erdvės ir laiko dimensijose, identifikuojami karštieji taškai, kalbiškai probleminės sritys (6.2.1.1) bei atliekamas bandomasis variantiškumo vertinimas kalbos variantų gyvybingumo prognostikos tikslais (6.2.1.2).

6.2.2 uždaviniu numatoma gautų rezultatų sklaida: sukūrus atvirojo formato geoerdvinius duomenų rinkinius (pvz., skaitmeninius žemėlapius, kalbinių duomenų suvestines), GIS priemonėmis bus skelbiami vietinių kalbos variantų stebėsenos bei duomenų analizės rezultatai.

III priemonė *Regioninių kalbos variantų inventorizacija ir deskripcija įvairiais analizės ir deskripcijos aspektais.*

Nauji metodai ir metodologinės prieigos (tarp jų ir tarpdalykinės) suteikia naujų galimybių tiek kiekybinės, tiek ir kokybinės tarmėtyros naratyvų plėtotei.

Kaip nusakyta 6.3.1. uždaviniu, realiojo, stebimojo ir atminties laiko perspektyvos užtikrina holistinę (ne)tarminės kalbos variantų analizę. Trinarė laiko perspektyva tarmėtyroje užtikrina ne tik sinchroninio, bet ir diachroninio diskurso pagrįstumą tiek kuriant, tiek ir rekonstruojant fonologines, morfologines ir kt. charakteristikas; taip pat ir modeliuojant variantų raidos projekcijas. Be to, šias projekcijas gerokai patikslins antrinių tarminių duomenų analizė – pvz., vietovės sociokultūrinių tinklų rekonstrukcijos.

Kaip jau minėta (žr. I priemonės aprašymą), XXI amžiaus trečiajame dešimtmetyje antriniai tarmėtyros duomenys, aprėpiantys tiek kalbines nuostatas, tiek ir kalbinio pasaulėvaizdžio dedamąsias bei kt., sudaro galimybę kalbinio sąmoningumo naratyvus nagrinėti kaip vieną iš tarmėtyrinio diskurso dominančių. Pridurtina, kad į 6.3.2. uždavinio metodologinę bazę įtraukiama ir Liublino etnolingvistikos mokyklos išgryninta kalbinio pasaulio vaizdo metodologija.

6.3.3 uždavinys apima holistinį tiek horizontaliojo, tiek vertikaliojo kalbos kontinuumo analitinį diskursą, kurį užtikrina nuoseklus sociolingvistinių kintamųjų sistemos ir bendrinės kalbos veiksnio įtraukimas į vietinių variantų ir kalbų kontaktų analizę. Vietinių variantų ir bendrinės kalbos, vietinių variantų ir kitų kalbų santykių stebėseną ir kritinę analizę ne tik natūraliai pildys lietuvių tarmėtyros diskursą, bet ir tvirtins naujausius teorinius konceptus.

6.3.4 uždaviniu užsibrėžta toliau plėtoti variantiškumo paveldo naratyvą, apimančią tiek pirminių duomenų kaupimą, tiek paveldo analitikos diskursą. Tarminio naratyvo tyrimai pirmiausia grindžiami sakytinės (žodinės) istorijos metodologija, taip pat siejami su mažąja tautosaka. Tarminis tekstas traktuojamas kaip atminties ir tapatumo tyrimo pagrindas, o į tarminį šaltinį (žodyną ir tekstą) žiūrima kaip į kultūros tekstą. Taigi šiuo uždaviniu pradedama tvirtinti turinio tarmėtyros paradigma.

8. Numatomi rezultatai: 5 monografijos, 7 studijos, 37 straipsniai; šaltinių publikacijos: 1 tarminis žodynas (40 aut. l.); 4 TFA rinkiniai (po 8 aut. l.); 120 LKA *Fonetikos* žemėlapių bei komentarų ir 100 antrinių šaltinių eksponavimas GIS priemonėmis ir metodais; Visi rezultatai atsispindės tarptautinių mokslinių konferencijų ir seminarų pranešimuose bei mokslinės sklaidos straipsniuose plačiajai visuomenei.